

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԱՆՈՒՄ

Մարտ

2018
Ս. ԷՋՄԱՆՈՒՄ

ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԵԲՍԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽԱՉԵՆԻ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ
(խորհրդային եւ հետխորհրդային շրջան)¹

Ներածություն: 1921 թ. հունիսի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղը միացվեց Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ երկու տարի անց՝ 1923 թ. հունիսի 7-ին, նորաստեղծ Ադրբեջանի կազմում ստեղծվում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը²: Այդ քայլով նորակազմ Ադրբեջանի տարածքում հայտնված պատմական Արցախի հազարավոր հուշարձանները եւ դրանք կերտած ժողովրդի պատմությունը դարձան ադրբեջանցի մասնագետների հիմնական գլխացավանքը եւ հայագետների հակազդեցության գլխավոր թիրախը:

Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին հայ գիտնականներին արգելված էր շոշափել Արցախին վերաբերվող որեւէ հարց, որից խուսափում էին նաեւ Ադրբեջանում սկզբնավորվող գիտական հաստատություններում³: Այդ տարիներին ԼՂԻՄ-ի եւ նրան հարող տարածքների քրիստոնեական բազմահազար հուշարձանների գոյությունը ադրբեջանցիների կողմից պարզապես անտեսվում էր: Լեռնային Ղարաբաղում Բաքվի հնագետների կողմից ուսումնասիրության օբյեկտներ էին ընտրվում հիմնականում բրոնզ-երկաթեդարյան ժամանակաշրջանի դամբարանները: Այդ ճանապարհով նպատակ էր դրվում մի կողմից շրջանցել միջնադարյան հուշարձաններից անբաժան էթնիկ-կրոնական հարցերը, մյուս կողմից՝ ի ցույց դնել երկրամասում եւս կատարվող հնագիտական աշխատանքները եւ դրանց ձեռքբերումները:

¹ Թեմայի ներածությունը եւ նախախորհրդային շրջանի ուսումնասիրությունները տե՛ս «Էջմիածին», 2017, Թ., էջ 32:

² Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с. 19.

³ Տե՛ս Վ. Սաֆարյան, Արցախի մշակութային ժառանգության օտարացման եւ յուրացման մեթոդաբանությունը ադրբեջանական պատմագիտության մեջ, ԱրԴՀ «Հայագիտական հանդես», Ստեփանակերտ, 2010, թ. 1, էջ 160:

Սկսած 1950-ական թվականներից, երբ զուտ քաղաքական նկատառումներով ստեղծվեց «աղվանական տեսությունը», համաձայն որի ադրբեջանցիները պատմական Աղվանքի հետնորդներն են, ադրբեջանցի պատմաբանները սկսեցին Կուրի աջափնյակը ներկայացնել իբրև աղվանական տարածք, իսկ այստեղ ապրած եւ ստեղծագործած ժողովրդին՝ աղվաններ⁴: Այդ ճակատագրին արժանացան իշխան Սահլ Սմբատյանը, պատմիչներ Մովսես Կաղանկատվացին, Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Գոշը եւ այլոք⁵: «Աղվանական տեսության» սպասարկմանը եւ գիտական հիմնավորմանը ծառայող միջոց դիտարկվեցին նաեւ պատմական Հայաստանի արեւելյան շրջանների քրիստոնեական հուշարձանները: Այդ նկատառումներից ելնելով՝ 1960-70-ական թվականներին ադրբեջանցի մասնագետները սկսեցին անդրադառնալ Արցախի մի շարք նշանավոր վանական համալիրներին՝ փորձելով դրանք ներկայացնել իբրև աղվանական մշակույթի արգասիք՝ պնդելով, որ Ժ.-ԺԳ. դարերի արցախյան վանքերը ոչ մի առնչություն չունեն հայերի հետ⁶: Բաքվի կողմից տարվող մշակութային բռնազավթման քաղաքականությանը զուգահեռ հայ մասնագետները զրկված էին երկրամասում հնագիտական ուսումնասիրություններ անցկացնելու որեւէ հնարավորությունից: Արդյունքում՝ պատմական Հայաստանի մաս կազմող Լեռնային Ղարաբաղի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրությունը դուրս մղվեց խորհրդային Հայաստանում գիտական հիմքերի վրա դրված հայագիտական հետազոտությունների ընդհանուր գործընթացից:

Վերջնականապես համոզվելով, որ պետական ամենաբարձր օղակներից ուղղորդվող ադրբեջանական նման վարքագիծը միտում ունի հայաթափել Ղարաբաղը, իսկ նրա մշակութային արժեքները ներկայացնել իբրև ադրբեջանական ժառանգության մաս, 1960-ական թվականներից հայ մասնագետները սկսեցին առավել ակտիվ անդրադառնալ Ղարաբաղյան հարցին՝ հատկապես շեշտադրելով Հայաստանի եւ Արցախի պատմության ու մշակույթի անքակտելիությունը⁷: Ադրբեջանական նեն-

⁴ Տես Ս. Դադայան, Արցախի պատմամշակութային ժառանգությունը, «Յայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2012, էջ 19:

⁵ Տես Յ. Буниатов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965 с. 12, 81.

⁶ Տես Շ. Карапетян, Состояние армянских исторических памятников в Азербайджане и Арцахе, Ереван, 2011, с. 3. Դ. Ахундов, Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана, Баку, 1986, с. 95-203.

⁷ Տես Վ. Սաֆարյան, նշվ. աշխ., էջ 161:

գափոխումների եւ դրանց կանխարգելման դեմ իրենց աշխատություններով հանդես եկան Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ա. Մնացականյանը, Հ. Սվազյանը եւ այլ հետազոտողներ⁸, որոնց նախաձեռնությունները հետագա տարիներին առավել տարածված եւ սուր բնույթ ստացան⁹:

ա) Խորհրդային շրջան: Խաչենի իշխանության տարածքի միջնադարյան հուշարձանների խորհրդային շրջանի ուսումնասիրությունները սկիզբ են առնում 1920-ական թվականներից, որոնց անդրանիկ քայլերը կատարվել են նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ի եւ նրան հարող շրջանների ազգաբանական նկարագիրը բացահայտելուն ուղղված գիտարշավների շրջանակներում:

1924 թ. ամռանը Անդրկովկասի Կենտրոնական Կոմիտեին կից գործող Գիտական ասոցիացիան Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը եւ Քրդստանը (հետագայում Քալբաջարի եւ Լաչինի շրջաններ) ուսումնասիրելու նպատակով կազմակերպում է յոթ հոգուց բաղկացած գիտական արշավախումբ: Վերջինս մեկ ամիս շրջելով վերոհիշյալ շրջաններում՝ կազմեց դրանց տնտեսական, վիճակագրական, ազգագրական ու պատմական ուսումնասիրությունը: Գիտարշավի մասնակիցներից էր նաեւ անվանի հայագետ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, ում հանձնարարված էր Լեռնային Ղարաբաղի, Քրդստանի եւ Ջանգեզուրի նյութական մշակույթի հուշարձանների հետազոտությունը¹⁰: Ժամանակի սղուծյալ պատճառով (ընդամենը 10 օր) գիտնականը Ղարաբաղում իր ուղադրությունը սեւեռեց հիմնականում խոշորածավալ կուրգանների վրա, «...որոնք մեծ խմբերով ցրված են ամբողջ Ղարաբաղով»¹¹: Դրա հետ մեկտեղ, ազգագրական, վիճագրական նյութեր հավաքելու եւ նախկին արտագրությունները ճշտելու նպատակով Տեր-Ավետիսյանն այցելում է նաեւ հոգեւոր-մշակութային կենտրոններ Գանձասար ու Խոթավանք (Դադիվանք)՝ հիշա-

⁸ Տե՛ս Կ. Мелик-Оганджаниян, Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора "Судебника", ԲՀԱ, 1969, թ. 1, էջ. 183-198. Ա. Мнацаканян, П. Севак, По поводу книги З. Буниатова "Азербайджан в VII-IX вв.", ՊԲՀ, 1967, թ. 1, էջ 177-190. Գ. Свазян, Пример использования исторической науки в экспансивных целях, ԲԵՀ, 1989, թ. 2, էջ 45-46:

⁹ Տե՛ս "К Освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении", сборник статей, сост. П. Мурадян, ред. Л. Хуршудян, Ереван, 1991.

¹⁰ Տե՛ս Լ. Վարդանյան, Հ. Սարգսյան, Լեռնային Ղարաբաղի էթնոմշակութային ուսումնասիրությունները 1920-ական թթ., «Էջմիածին», 2008, թ. 11, էջ 98:

¹¹ Տե՛ս "Памятники древности Нагорного Карабаха и скифская проблема", Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երեւան, 2010, էջ 175:

տակելով իր ճանապարհին հանդիպած «ամեն տեղ ցրված կուլտուրական հիշատակարանների»¹² առկայությունը: Սակայն, վերոհիշյալ վանքերին վերաբերող նրա գրառումները սահմանափակվել են սոսկ հայկական միջնադարյան մշակույթում դրանց քանդակների, վիմագրերի, ճարտարապետական ձեւերի կարեւորությունը եւ շինությունների անխնամ վիճակի անհանգստությունը¹³:

Վերոհիշյալ գիտարշավի մասնակից էր նաեւ ռուս կովկասագետ, հնագիտության եւ ազգագրության բնագավառի տաղանդավոր հետազոտող Եվգենիա Պչյոլինան, ում ուշադրության կենտրոնում էին Կարմիր Քրդստանի եւ Զանգեզուրի նախնադարյան մշակույթի եւ անձավային կացարանների ուսումնասիրումը: Դրան զուգահեռ գիտնականն առանձին անդրադարձել է նաեւ քրդաբնակ Քարվաճառի շրջանում (Նախկինում Ծար գավառ) մեծ թվով հանդիպող խոյակերպ եւ ձիակերպ գերեզմանաքարերին, որոնք բնորոշ էին հայկական միջնադարյան գերեզմանատներին¹⁴: Հետազոտողի ուշադրությունը արժանացած միջնադարյան մյուս հնությունները կենցաղային հարուստ պատկերաքանդակներով տապանաքարերն են: Պչյոլինան նշում է նաեւ հուշարձանների ընդհանուր վիճակի, հետազոտվող տարածքների հայկականության մասին. «Բազմաթիվ բնակելի քարայրներ, գյուղերի ավերակներ, բերդապարիսպներ, մատուռներ եւ եկեղեցիներ խոսում են երբեմնի ծաղկուն կյանքի մասին՝ ներկայիս համարյա մարդազուրկ հեռաստաններում: ... Այստեղ հոժ գանգվածներով ամենուր ապրած հայերից այսօր մնացել են միայն լայնատարած գերեզմանոցներ, որոնք սփռված են թե՛ կիսավեր եկեղեցիների շուրջը, եւ թե՛ առանձին»¹⁵:

Արցախի հոգեւոր ճարտարապետության հուշարձաններին է անդրադարձել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության կարկառուն ներկայացուցիչ Համապատասխան Ոսկյանը: Ի շարս պատմաբանասիրական բազմաթիվ աշխատությունների՝ 1940 թ. սկսած առանձին գրքերով իրար հետեւից հրատարակվում են Հ. Ոսկյանի ուսումնասիրությունները՝ նվիրված

¹² Տե՛ս «Ինքնավար Ղարաբաղ, Չանգեզուր եւ Զուրղիստան» (ճանապարհորդական դիտողություններ), Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երեւան, 2010, էջ 73:

¹³ Տե՛ս անդ, էջ 76:

¹⁴ Տե՛ս Е. Пчелина, Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР, Труды отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитаж), т. 3, Ленинград, 1940, с. 243-256.

¹⁵ Անդ, էջ 243:

պատմական Հայաստանի տարբեր շրջանների վանքերին¹⁶: 1953 թ. լույս է տեսնում նաև Արցախի վանքերին նվիրված մենագրությունը, որտեղ հեղինակն անդրադարձել է նաև մեր կողմից քննվող տարածաշրջանի հոգեւոր կառույցներին¹⁷:

Արցախի պատմամշակութային հարուստ ժառանգութեան մեջ մեծ թիվ կազմող բերդերի հետազոտությունն է անդրադարձել Մխիթարյան միաբանության մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Միքայել Յովհաննեսյանը: 1970 թ. նրա հեղինակությամբ լույս է տեսնում «Հայաստանի բերդերը» սովորածավալ աշխատությունը, որում ներառված են նաև պատմական Արցախի բերդ-ամրոցները¹⁸: Նկատենք, որ մխիթարյանների շարադրանքը հիմնված է տեսական նյութի վրա՝ օգտագործելով այդ ժամանակ հրատարակի վրա եղած ուսումնասիրությունները: Այդուհանդերձ, նրանց աշխատություններում տեղ գտած հուշարձանների նկարագրությունները ներկայացված են նյութի քննությամբ եւ ուղեկցվում են հնավայրերի անվանը, տեղադրությունը, պատմությունը, վիմագրերին վերաբերող տեսակետների վերլուծություններով:

1960 թ. Հայաստանի եւ Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիաների համաձայնությամբ անհրաժեշտ համարվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի եւ Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության տարածքում սփռված, միջնադարյան պատմության եւ մշակույթի ուսումնասիրության համար կարեւոր նշանակություն ունեցող հայերեն եւ արաբատառ արձանագրությունների հավաքումն ու հրատարակումը: Փոխադարձ համաձայնությամբ ստեղծվեց Հայաստանի ԳԱ հնագիտության եւ ազգագրության ու Ադրբեջանի ԳԱ պատմության ինստիտուտի միացյալ արշավախումբը, որն իր աշխատանքները սկսեց պատմական Արցախ նահանգից: Գիտարշավի աշխատանքներն ընթացան 1960-1964 թթ., որի ընդհանուր ղեկավարն էր վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը, իսկ ադրբեջանական կողմից՝ Մեչեդի Նեյմատովան: Կատարված աշխատանքների արդյունքում ադրբեջանական կողմը, հավաքելով ընդամենը հինգ տասնյակի հասնող արաբատառ վիմագրեր¹⁹, սկսեց գիտակցել ծրագրի հեռահար աննպատակահարմարությունը եւ հրաժարվեց

¹⁶ Տե՛ս Ս. Քոլանջյան, Յանգիստ Յ. Յամազասպ Վ. Ոսկյանի, «Էջմիածին», 1968, թ. 4, էջ 58:

¹⁷ Տե՛ս Յ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 51-130:

¹⁸ Տե՛ս Մ. Յովհաննեսեան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 435-467:

¹⁹ Վիմագրերը լույս են տեսել առանձին գրքով, տե՛ս Մ. Нейматова, Мемориальные памятники Азербайджана XII-XIX веков, Баку, 1981.

այն շարունակելու անհրաժեշտությունից: Քաղաքական առաջնորդների կարգադրությունները ադրբեջանցի գործընկերները տարբեր պատրվակներ հորինելով (Ֆինանսական միջոցների բացակայություն, հիվանդություն եւ այլն)՝ հրաժարվեցին հետագա աշխատանքների մասնակցությունից²⁰: Այնուամենայնիվ, Ս. Բարխուդարյանի ղեկավարած արշավախմբի կողմից հավաքվեց Թ.-ԺԸ. դարերն ընդգրկող 1071 վիմական արձանագրություն՝ ԼՂԻՄ-ի, հարեւան Լաչինի (Քաշաթաղի) ու Քյալբաջարի (Քարվաճառի), Քուրի աջափնյա Խանլարի, Դաշքեսանի, Շամխորի ու Գետաբակի լեռնային շրջաններից²¹: Վերջիններս հրատարակվեցին «Դիվան հայ վիմագրություն» հատորյակի 5-րդ պրակում, որը լույս տեսավ մեծավաստակ գիտնականի մահից տարիներ անց՝ 1982 թ.²²:

Հայկական միջնադարյան ճարտարապետության, եւ առհասարակ, միջնադարի տարբեր հարցերի ուսումնասիրության գործում հայագիտության երախտավորներից է Անատոլի Յակոբսոնը: Հ. Օրբելու ղեկավարությամբ նա բազմիցս եղել է Հայաստանում եւ մասնագիտացել հայկական միջնադարյան արվեստի եւ ճարտարապետության բնագավառում: Որպես հնագետ նա մասնակցել է նաեւ Հայաստանում եւ Ադրբեջանում կազմակերպված հնագիտական մի շարք արշավների՝ ձեռք բերելով գործնական խորը գիտելիքներ եւ փաստական նյութ²³:

1960 թ. «Արեւելքի ժողովուրդների արվեստի պատմության հետազոտություններ» ժողովածուի էջերին լույս են տեսնում Ա. Յակոբսոնի ուսումնասիրությունները՝ նվիրված Գանձասարի վանքին²⁴: Տեղում կատարած հետազոտությունների հիման վրա²⁵ գիտնականը մանրամասն ներկայացրել է վանական համալիրի ճարտարապետությունը, նրա գու-

²⁰ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Ականավոր վիմագրագետը, ԼՂԳ, 2005, թ. 3, էջ 191-192:

²¹ Մանրամասն տե՛ս Կ. Ասատրյան, Ս. Բարխուդարյանի դերը Արցախի վիմական արձանագրությունների հավաքման եւ հրատարակման գործում, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը ներկան եւ ապագան», միջազգային գիտա-ժողովի նյութերի ժողովածու, Երեւան, 2007, էջ 278-281:

²² Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երեւան, 1982:

²³ Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Անատոլի Յակոբսոն, Հայ ճարտարապետության նվիրյալը, ՊԲՀ, 1998, թ. 3, էջ 111-112:

²⁴ Տե՛ս Ա. Якобсон, Гандзасарский монастырь XIII в., Исследования по истории культуры народов Востока, (сборник в честь академика И. Орбели), Ленинград, 1960, с. 144-150.

²⁵ Գանձասարում Ա. Յակոբսոնը եղել է երեք անգամ՝ Օրեն-Կալայում ընթացող պեղումների մասնակցելու ճանապարհին (տե՛ս Ա. Якобсон, Письма, ред. А. Айвазян, Ереван, 2014, с. 115, 137).

գահեռները հայկական ճարտարապետական այլ կառույցների հետ, վանքի քանդակներն ու դրանց քրիստոնեական ակունքները: Գանձասարի վանքին անդրադարձած հետազոտողների շարքում Ա. Յակոբսոնն առաջինն էր, ով խորուխյամբ քննություն անցրելով վանական համակառույցի մանրամասները, քանդակները, խաչքարերը՝ հայտնելով այն միտքը, որ Գանձասարը «13-րդ դարի հայկական ճարտարապետության հանրագիտարանն է»²⁶:

Հիշյալ ուսումնասիրություններն առաջ են բերում Բաբվի պատմաբանների անհանգստությունը՝ ժամանակի ընթացքում վերաճելով հայ եւ ադրբեջանցի մասնագետների գիտական առճակատման: Սակայն Ա. Յակոբսոնը հայկական ճարտարապետության սկզբունքները նենգափոխելու ձգտումների վճռական եւ հիմնավոր հերքողներից էր: Ադրբեջանցի հետազոտողներ Ռ. Գեյուշեւի, Դ. եւ Մ. Ախունդովների եւ այլոց դիտողությունների եւ Գանձասարի վանքի ոչ գիտական լուսաբանման առնչությամբ ուսու հետազոտողը ստիպված է եղել առանձին հոդվածների տեսքով (1977 թ., իսկ ավելի մանրամասն՝ 1984 թ.)²⁷ նորից անդրադառնալ վանական համալիրի ուսումնասիրությանը եւ ադրբեջանցիների չհիմնավորված հայտարարություններին՝ նշելով, որ «Ախունդովների ձգտումը ծայրահեղորեն միտումնավոր է եւ նպատակամղված է ապակողմնորոշելու ընթերցողներին»²⁸:

Ինչպես նշեցինք, նախորդ դարի 60-ական թվականներից սկսած, ադրբեջանցիներն ուսումնասիրության օբյեկտներ են ընտրում Արցախի միջնադարյան վանքերն ու եկեղեցական կառույցները, մասնավորապես Դադիվանքը, Գանձասարի, Գտչավանքի եւ Ամարասի վանական համալիրները: Որդեգրած սկզբունքի համաձայն՝ քրիստոնեական հուշարձանների ուսումնասիրությունները ձեռնարկվում էին դրանք աղվանականացնելու, հետեւաբար՝ հայերից օտարելու կանխակալ մտայնությամբ: Այդ վարքագիծն ակնառու է հատկապես հնագետ Ռ. Գեյուշեւի եւ ճարտարապետ Դ. Ախունդովի աշխատանքներում: Ռաշիդ Գեյուշեւը հիշյալ հուշարձանների ուսումնասիրությանն է անդրադարձել առանձին հոդվածների տեսքով²⁹, իսկ ավելի ուշ նաեւ «Քրիստոնեությունը Կովկաս-

²⁶ Անդ, էջ 158:

²⁷ Стів А. Якобсон, Из истории армянского средневекового зодчества, Гандзасарский монастырь XIII в., ЛЗԳ, 1977, թ. 12, էջ 59-76. նույնի, Гандзасарский монастырь и чачкары. Факты и вымыслы, ՊԲՀ, 1984, թ. 2, էջ 146-152:

²⁸ Стів անդ, էջ 152:

²⁹ Стів Р. Геюшев, Армянская надпись о построении купольной базилики Хотаванк-

յան Աղվանքում» մենագրությունն սահմաններում³⁰: Գրքում առանձին բաժիններ են նվիրված ճարտարապետական հուշարձանների նկարագրությունը, ճարտարապետության վերլուծությունը, վիմագրական նյութերին, եկեղեցական պարագաներին եւ այլն: Կարելոր է նշել՝ որոշ հուշարձանների (Եղիշե առաքյալի վանք, Դաղիվանք եւ այլն) դեպքում դրանք ուղեկցվում են նաեւ հիշյալ հնավայրերում կատարված պեղումների նկարագրություններով՝ կատարված 1960-1970-ական թվականներին Ազրբեջանի ԳԱ պատմության ինստիտուտի արչավարմբի կողմից³¹:

Գանձասարի վանքի վերաբերյալ Ռ. Գեյուշեն ամեն կերպ հակադրվում է Ա. Յակոբսոնի դիտարկումներին՝ փորձելով «հիմնավորել», որ Գանձասարի վանքը եւ վանական ամբողջ համալիրը հանդիսանում են Կովկասյան Աղվանքի մշակույթի եւ կրոնի հուշարձան³²:

1986 թ. լույս է տեսնում նաեւ ճարտարապետ Դավուդ Ախունդովի «Ազրբեջանի հին եւ վաղմիջնադարյան ճարտարապետությունը» աշխատությունը: Հակառակ վերնագրին՝ գրքում ներկայացված են նաեւ Արցախի գարգացած միջնադարյան ճարտարապետության մի շարք հուշարձաններ, այդ թվում եւ խաչքարեր: Նպատակ ունենալով Դաղիվանքը հանել Հայաստանի պաշտամունքային ճարտարապետական հուշարձանների շարքից՝ Ախունդովը հայտարարում է, թե «Կովկասյան Աղվանքի ճարտարապետների այդ ստեղծագործությունը խիստ տարբերվում է հարեւան ժողովուրդների պաշտամունքային կառույցներից, եւ Հայաստանի միջնադարյան համալիրներից ոչ մեկում նմանատիպը չկա»³³:

Գրքում քիչ էջեր չեն տրամադրված նաեւ Գանձասարի վանքին, ուր նորից ակնատես ենք լինում հուշարձանի ինչպես ճարտարապետության, այնպես էլ պատկերագրության մեկնաբանման միտումնավոր խեղաթյուրման փաստին: Հատուկ ուշադրության են արժանի վանքի հարթաքանդակները լուսաբանելու վերաբերյալ Դ. Ախունդովի մեկնաբանությունները³⁴:

ского комплекса, Доклады АН Аз. ССР, 1971, N 2, с. 89-92. նույնի, О Хотаванском храме и его надписях (աղբիջաներին), Известия АН Аз. ССР, 1972, N 3, с. 65-72.

³⁰ ՏՆՍ Ք. Գեյուշե, Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984.

³¹ ՏՆՍ աՆՊ, էջ 90-93, 131:

³² ՏՆՍ Ք. Գեյուշե, О конфессионально-этнической принадлежности Гандзасарского монастыря, Материальная культура Азербайджана, т. 7, Баку, 1973, с. 366-368.

³³ ՏՆՍ Դ. Ախუნդով, Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана, Баку, 1986, с. 196.

³⁴ ՏՆՍ աՆՊ, էջ 200-201:

Աշխատությունների մի ամբողջ գլուխ նվիրված է խաչքարերին, որտեղ հեղինակը խնդիր է դնում բացահայտել հնարածին ազվանական խաչքարների եւ հայկական խաչքարերի միջեւ եղած տարբերությունները³⁵:

Խաչենի իշխանությունից վանքերում պահպանված որմնանկարների գիտական հետազոտությունն է անդրադարձել արվեստագետ Լիդիա Դուրնովնային: Միջնադարյան Հայաստանի կերպարվեստի ուսումնասիրությունը նվիրված Հայտնի մենագրության մեջ գիտնականն անդրադարձել է նաեւ Մարտակերտի շրջանի Առաջածոր գյուղի եկեղեցում եւ Դաղիվանքում պահպանված որմնանկարներին: Կարելոր է առանձնացնել Դուրնովոյի դիտարկումները Դաղիվանքի որմնանկարում պատկերված Ս. Նիկողայոսի վերաբերյալ, համաձայն որի՝ Ս. Նիկողայոսի պաշտամունքը Հայաստանում տարածում չի գտել, եւ Դաղիվանքում նրա առկայությունը պետք է բացատրել հատուկ դրդապատճառներով³⁶:

Հայաստանի զարգացած միջնադարի աշխարհիկ պատկերաքանդակների քննության համատեքստում Դաղիվանքի եւ Գանձասարի վանքի բարձրաքանդակների ուսումնասիրությունը է զբաղվել Ստեփան Մնացականյանը: Գիտնականը հանգամանորեն շարադրել է դրանց պատկերագրությունը, կատարման եղանակը, մանրամասների նկարագրությունը: Հիշյալ քանդակները Մնացականյանը համեմատել է նաեւ Հայաստանի համաժամանակյա մյուս օրինակների հետ՝ թվելով դրանց ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները³⁷:

1970-ական թվականներից Արցախի պատմության եւ մշակույթի այլ-եւայլ հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններով գիտական ասպարեզ է գալիս Բագրատ Ուլուբաբյանը: Քաջ գիտակցելով Ադրբեջանի վրած հայատյաց քաղաքականության կործանարար հետեւանքները՝ գիտնականն ամեն կերպ փորձում է ապացուցել դրանց հնարածին լինելը: Արցախի պատմությանն ու ճարտարապետական առանձին հուշարձաններին նվիրված Ուլուբաբյանի հոդվածների եւ աշխատությունների շարքում³⁸ առանձնանում է «Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում»

³⁵ Տէն անդ, էջ 203-211:

³⁶ Տէն Լ. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, с. 154.

³⁷ Տէն Ստ. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը 9-14-րդ դարերում, Երեւան, 1976, էջ 109-122. (տէն նաեւ Բ. Կարապետյան, Գանձասարի բարձրաքանդակները, ՊԲՀ, 1974, թ. 3, էջ 258-262):

³⁸ Տէն Բ. Ուլուբաբյան, Դաղի կամ Խուրթա վանք, «Էջմիածին», 1971, թ. 6-7, էջ 62-72. Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասրաթեան, Գանձասարի վանքը, ՀՀՅՍ, հտ. 5, Պէյրուք, 1974, էջ 91-123. Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասրաթեան, Խաղաղվանք-Խաթրավանք, ՀՀՅՍ, հտ.

ուսումնասիրությունը³⁹, որը առաջ է բերել Ադրբեջանի պատմաբանների կատաղի դիմադրությունը: Տեղին է նշել, որ հիշյալ աշխատանքը մինչ օրս հանդիսանում է Արցախի պատմությունը նվիրված հիմնարար ուսումնասիրությունը, որում աղբյուրագիտական հարուստ նյութի վրա շարադրված է ոչ միայն Արցախի միջնադարյան պատմությունը, այլև կարեւոր տեղեկություններ իշխանական տների, նրանց շինարարական գործունեության, վիմագրերի, ճարտարապետական համալիրների կառուցման եւ դրանց թվագրության վերաբերյալ:

1981 թ. «Գանձասար» վերնագրով լույս է տեսնում Ուլուբաբյանի մյուս կարեւոր աշխատությունը: Դրանում հեղինակը ներկայացնում է Խաչենի իշխանության պատմաճարտարապետական նշանավոր համալիրի ստեղծման պատմությունը, նկարագրությունները, եւ որ ամենակարեւորն է՝ վանքի վիմագրերը⁴⁰: Երիտասարդ տարիներին մանկավարժ Ուլուբաբյանը կարեւորել է ադրբեջանցի հետազոտողների խեղաթյուրումների թիրախ դարձած Գանձասարի վանքի վիմագրերը եւ ուսումնասիրել հուշարձանի որմերին, համալիրի տարածքի գերեզմանաքարերի վրա առկա արձանագրությունները՝ շատ լավ գիտակցելով դրանց առանձնակի կարեւորությունը որպես միջնադարյան պատմության եւ մշակույթի ուսումնասիրության ստույգ աղբյուրներ⁴¹:

«Հայոց արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը» աշխատությունը գիտնականի վերջին ուսումնասիրությունն է, ուր հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է Արցախ-Ուտիքի պատմական անցքերին, եկեղեցու գոյությունը եւ մշակութային կյանքին: Աշխատանքի վերջին գլուխը նվիրված է Խաչենի իշխանության հոգեւոր կենտրոններ Դադիվանքին, Գանձասարի վանքին եւ Խաթրավանքին՝ մանրամասն ներկայացնելով դրանց ճարտարապետությունն ու գեղարվեստական հարգարանքը⁴²:

Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձաններին վերաբերող մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրություններով հայտնի է նաեւ պատմաբան-հուշարձանագետ Շահեն Մկրտչյանը: 1965-1972

10, Պէյրութ, 1982-1984, էջ 21-50:

³⁹ Տէն Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Երեւան, 1975:

⁴⁰ Տէն Բ. Ուլուբաբյան, Գանձասար (Ստեղծման պատմությունը եւ ճարտարապետական նկարագիրը), Երեւան, 1981, էջ 149-161:

⁴¹ Տէն Յ. Սիմոնյան, Բագրատ Ուլուբաբյան (ծննդյան 75-ամյակի առթիվ), ԼՅԳ, 2001, թ. 1, էջ 262:

⁴² Տէն Բ. Ուլուբաբյան, Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը, Երեւան, 2001, էջ 362-422:

թթ. լինելով Լեոնային Ղարաբաղի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի տնօրեն՝ գիտնականը հնարավորություն է ունեցել հանգամանալից ուսումնասիրելու հուշարձաններով հարուստ երկրամասի պատմամշակութային ժառանգությունը: Նախորդ հետազոտողների, ինչպես նաև սեփական ուսումնասիրություններով հավաքած մեծածավալ նյութի հիման վրա 1980 թ. լույս է տեսնում Շ. Մկրտչյանի «Լեոնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները» աշխատությունը, որը որոշ լրացումներով եւ շտկումներով վերահրատարակվում է հինգ տարի անց⁴³: Գիրքը լայն արձագանք է գտնում հետազոտողների շրջանում եւ 1988 թ. թարգմանվում է նաև ռուսերեն: Աշխատության մեջ գիտնականը շարադրել է նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքում հայտնի գրեթե բոլոր պատմաճարտարապետական հուշարձանները՝ հանգամանալից անդրադառնալով դրանց վերաբերող գրավոր աղբյուրներին, վիճակական նյութերին: Ներկայացված հուշարձանները դասակարգված են ըստ շրջանների եւ համալրված են համապատասխան չափագրություններով, որոշները՝ նաև լուսանկարներով: Գրքում ներկայացված մի շարք հուշարձաններ առաջին անգամ ուսումնասիրվել են Շ. Մկրտչյանի կողմից եւ գիտական շրջանառության մեջ մտել նրա ջանքերի շնորհիվ:

Շ. Մկրտչյանի գրչին է պատկանում նաև «Արցախ» պատմամշակութային համառոտ ակնարկը⁴⁴: Գրքում հակիրճ շարադրված Արցախի պատմության եւ մշակութի զարգացման համատեքստում ներկայացված են նաև ինչհանրապետական պատմաճարտարապետական առանձին հուշարձաններ:

Նախորդ դարի 80-ական թթ. վերջերից Լեոնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրման հարցում նկատվում է որոշակի ազատականացում: Հայկական ճարտարապետությանը նվիրված ուսումնասիրություններում սկսում են ներառվել նաև Արցախի նշանավոր վանքերն ու եկեղեցիները, համաժամանակյա այլ հուշարձաններ: 1985 թ. հայկական ճարտարապետության պատմությանը նվիրված ընդհանրացնող աշխատանքում Վ. Հարությունյանը ներկայացնում է նաև Լեոնային Ղարաբաղի միջնադարյան հուշարձանները՝ դրանք դիտարկելով որպես պատմական Հայաստանի օրգանական մաս⁴⁵:

⁴³ Տես Շ. Մկրտչյան, Լեոնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երեւան, 1985:

⁴⁴ Տես Շ. Մկրտչյան, Արցախ, պատմամշակութային համառոտ ակնարկ, Երեւան, 1991:

⁴⁵ Տես В. Арутюнян, Каменная летопись армянского народа, Ереван, 1985:

Այդ տարիներին Արցախի ճարտարապետության ուսումնասիրմամբ սկսեցին զբաղվել նաև արտասահմանյան գիտնականները: Նրանցից ամենանշանավորն է իտալացի հետազոտող, հայկական միջնադարյան ճարտարապետության գիտակ Պաոլո Կունետոն: Հարկ է նշել, որ Պ. Կունետոն առաջին օտարերկրացի գիտնականն էր, ով խորհրդային կարգերի ժամանակ՝ 1968 թ., Հայաստանի ԳԱ արվեստի ինստիտուտի աշխատակիցների ուղեկցությամբ այցելեց Լեոնային Ղարաբաղ⁴⁶: Գիտնականի երկարամյա ուսումնասիրությունների արդյունքում 1988 թ. հրատարակվում է «Հայկական ճարտարապետությունը 4-19-րդ դդ.» ստվարածավալ, երկհատոր աշխատությունը, որի առաջին հատորում ներկայացված են հայկական ճարտարապետության բոլոր հուշարձանները: Դրանցում առանձին բաժնով ներկայացված են նաև Լեոնային Ղարաբաղի պատմական հուշարձանները՝ համապատասխան լուսանկարներով եւ չափագրություններով⁴⁷:

Պ. Կունետոյի ակտիվ մասնակցությամբ նույն թվականին լույս տեսավ ՀԽՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի եւ Միլանի պոլիտեխնիկի հետ համատեղ հրատարակվող մատենաչարի (անգլերեն եւ իտալերեն) հերթական հատորը՝ նվիրված Ղարաբաղի ճարտարապետությանը: Գրքում շարադրված է երկրամասի համառոտ պատմությունը, ճարտարապետությունը, պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղաբաշխման քարտեզներ, հուշարձաններով հարուստ բնակավայրեր: Առանձին եկեղեցիներից զատ՝ գիտարկվում են նաև վանական համալիրները, որոնց թվում են Խաչենի հոգեւոր կյանքի կարեւոր հուշարձաններ Խաթրավանքը, Հակոբավանքը, Դադիվանքը, Գանձասարը⁴⁸:

Արեւմտյան գիտնականներից Արցախի պատմամշակութային հուշարձանների ուսումնասիրությամբ զբաղվել է նաև հայ միջնադարյան ճարտարապետության ու արվեստի հետազոտող Ֆրանսիացի Ժան-Միշել Թիերրին: 1980-ական թվականներին ճարտարապետ Մ. Հասրաթյանի համահեղինակությամբ լույս են տեսնում Թիերրիի հոդվածները՝ նվիրված Գանձասարի վանքին եւ Դադիվանքին⁴⁹: 1987 թ. Ժ. Մ. Թիերրիի եւ

⁴⁶ Տնւ Մ. Հասրաթյան, Պաոլո Կունետո, «Հուշարձան», թ. 4-5, Երեւան, 2008, էջ 220-224:

⁴⁷ Տնւ P. Cuneo, Architettura Armena (dal quarto al diciannovesimo secolo), t. I, Roma, 1988, p. 428-458:

⁴⁸ Տնւ Gharabagh, Documents of Armenian architecture, N 19, Milan, 1988:

⁴⁹ Տնւ J. M. Thierry, M. Hasratyan, Le couvent de Ganjasar, Revue des études Arméniennes, t. XV, Paris, 1981, p. 289-346. Dadivank ´ en Arcax, t. XVI, Paris, 1982,

արվեստաբանությունից դուրս Պատրիկ Տոնապետյանի ջանքերով հրատարակվեց հայ արվեստին նվիրված մեծածավալ աշխատությունը, որտեղ, եկեղեցական ճարտարապետության քննության համատեքստում, հեղինակները դիտարկում են նաև Դադիվանքը, Եղիշեի վանքը, Գանձասարի վանքը, Խաթրավանքը⁵⁰: Արցախի եկեղեցիների եւ վանքերի առավել խորը եւ հանգամանալից ուսումնասիրությունների արդյունքում Թիերրին հրատարակում է «Ղարաբաղի եկեղեցիներն ու վանքերը» մենագրությունը: Աշխատության մեջ ներառված հուշարձանները գիտնականը խմբավորել է ըստ աշխարհագրական բաժանումների՝ Թարթառի վերնահովիտ, Թարթառի ներքնահովիտ, Խաչենագետի ավազան, Արեւելյան Ղարաբաղ եւ այլն: Սակայն, նախքան բուն նյութին անցնելը, ընթերցողին մատուցվող նյութն առավել ամբողջական եւ ընկալելի դարձնելու նպատակով, հեղինակը շարադրել է նաև երկրամասի աշխարհագրությունը, պատմությունը, ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը եւ այլն⁵¹:

Գ) Հետխորհրդային շրջան: Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրումից հետո երկրամասի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրումը թեւեւակոխեց նոր փուլ: Դեռևս խորհրդային տարիներին պատմական Արցախի մի շարք հնավայրերի ուսումնասիրություններով աչքի ընկած հետազոտողները, ովքեր շատ հաճախ զրկված էին իրենց աշխատանքները տպագրելու հնարավորությունից, այժմ ստացան ազատ գործելու իրավունք: Արդյունքում՝ նախորդ տարիների ուսումնասիրությունները ներկայացնող առանձին հոդվածների փոխարեն հրատարակվեցին գիտական խորը եւ հանգամանալից քննությանը մենագրություններ:

Արցախ նահանգի հնությունների ուսումնասիրման ասպարեզում կատարած մեծածավալ աշխատանքներով եւ պատմամշակութային ժառանգության բազմակողմանի ուսումնասիրություններով աչքի է ընկնում հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանը: Երեք տասնամյակից ավել ծավալած գործունեության ընթացքում գիտնականը հետազոտել եւ ցուցակագրել է հայկական ճարտարապետության բազմաթիվ հուշարձաններ:

Դեռևս 1970-ական թվականների վերջերից Ս. Կարապետյանն այցելել է պատմական Արցախի եւ Ուտիքի մի շարք բնակավայրեր, լուսան-

p. 259-312:

⁵⁰ Sté J. M. Thierry, Les arts Arméniens, Paris, 1987, p. 195-200:

⁵¹ Sté J. M. Thierry, Eglises et couvents du Karabagh, Ante'lías-Liban, 1991:

կարել, չափազերել եւ նկարագրել այդ տարածքների հայկական հուշարձանները⁵²: ԼՂԻՄ-ի տարածքում նրա կատարած հետազոտություններն ամփոփվել են մի շարք հոդվածներում⁵³:

1998 թ., երբ «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ»-ը պաշտոնապես սկսեց գործել նաեւ Հայաստանում, պատմական Արցախ նահանգի պատմաճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրման գործը նոր թափ ստացավ: Նախկինում կատարված հետազոտությունները համալրվեցին նոր գիտարչավների ընթացքում ձեռք բերված փաստական նյութերով, նորահայտ հուշարձաններով: Հավաքված հսկայական նյութն ամփոփվեց հիմնադրամի նախաձեռնություններ լույս տեսնող «Գիտական ուսումնասիրություններ» մատենաշարի տարբեր հատորներում: Միմյանց հաջորդելով՝ սկսեցին լույս տեսնել «Հայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ազրբեջանին բռնակցված շրջաններում»⁵⁴, «Արցախի կամուրջները»⁵⁵, «Հյուսիսային Արցախ»⁵⁶ աշխատությունները, որոնք անգնահատելի ներդրում են Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձանների եւ նյութական մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում: Դաշտային հարուստ նյութի եւ աղբյուրագիտական հենքի վրա գրված վերոհիշյալ ուսումնասիրությունները ներկայացնում են պատմամշակութային հայտնի եւ նորահայտ տարբեր հուշարձաններ, առանձին կոթողներ եւ կառույցներ: Մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկյունից առավել արժեքավոր են ազատագրված Քարվաճառի շրջանի (պատմական Ծար, Վայկունիք) հուշարձանների քննությունը, որոնց հետազոտողն անդրադարձել է գրեթե սպառիչ ամբողջականությամբ

⁵² Տես Ս. Կարապետյան, Խրիստոսի ծորահովտում գտնվող պատմաճարտարապետական հուշարձանները եւ դրանց նորահայտ արձանագրությունները, ՊԲՀ, 1984, թ. 2, էջ 233-238. նույնի, Մատրասա գյուղը եւ նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, 1989, թ. 2, էջ 225-233:

⁵³ Տես Ս. Կարապետյան, Խաչածեւ գմբեթային եկեղեցիներ Արցախ նահանգում, ՊԲՀ, 1983, թ. 2-3, էջ 203-205. նույնի, Է. դարի վանական երկու համալիր Արցախում, ՊԲՀ, 1985, թ. 1, էջ 225-231. նույնի, Հաթերքի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, ԼՀԳ, 1986, թ. 5, էջ 86-89. նույնի, Արցախի որմնափակ խաչքարերը, «Էջմիածին», 1988, թ. 8, էջ 34-40. Վ. Արություն, Ս. Կարապետյան, Մոնաստիրский комплекс Сурб Аствацацин в гаваре Цар, ԼՀԳ, 1989, թ. 7, էջ 82-92:

⁵⁴ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք III, Երեւան, 1999:

⁵⁵ Ս. Կարապետյան, Արցախի կամուրջները, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք XII, Երեւան, 2009:

⁵⁶ Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք VI, Երեւան, 2004:

յամբ⁵⁷: Ներկայացված ամբողջ նյութին ուղեկցվում է համապատասխան չափազրուծություններով, լուսանկարներով, գրչագրերով, ինչն առավել մնայուն եւ ամբողջական են դարձնում կատարված ուսումնասիրությունները: Տեղին է նշել, որ Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձանները հետազոտողների շարքում Ս. Կարապետյանը միակն է, ով անդրադարձել է նաեւ Արցախի Հանրապետության տարածքում պահպանված մահմեդական հուշարձանների քննությունը: Դրանց թվում են ԺԴ.-ԺԵ. դարերի թուրքմենական ցեղապետերի դամբարանները, պարսկական տիրապետության օրոք ստեղծված պաշտամունքային եւ աշխարհիկ կառույցները⁵⁸:

Արցախի պատմական հուշարձանների, եւ հատկապես ադրբեջանցիների թիրախ դարձած իսաչենի հոգեւոր կենտրոնների ուսումնասիրությունը հանդիսացել է նաեւ հայկական ճարտարապետության խոշոր տեսաբան Մուրադ Յարաթյանի գիտական հետազոտությունների առարկան: Խորհրդային տարիներին Դադիվանքի, Խաթրավանքի եւ Գանձասարի վանքի ուսումնասիրություններին նվիրված նրա համահեղինակությամբ մի շարք հոդվածները լուրջ ձեռքբերումներ են հայկական ճարտարապետության արցախյան դպրոցի ուսումնասիրության ասպարեզում՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով ապացուցել ադրբեջանցի հետազոտողների հակահայ գործելաոճի գիտական սնանկությունը⁵⁹: 1992 թ. լույս տեսած «Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը⁶⁰» մենագրությունը Մ. Հասրաթյանի արցախյան ուսումնասիրությունների հանրագումարն է: Դրանում հեղինակն արցախյան դպրոցի վերլուծությունը կատարում է փաստական նյութի տիպաբանական մեկնաբանությամբ՝ հստակորեն ապացուցելով, որ հայկական հուշարձանների խեղաթյուրման ադրբեջանցիների փորձերը զուրկ են հիմնավորումից: Արցախի ճարտարապետական դպրոցի ուսումնասիրման

⁵⁷ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Էջ 8-81:

⁵⁸ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Արցախի ճարտարապետության մահմեդական հուշարձանները, Երեւան, 2010:

⁵⁹ Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հարաթեան, Գանձասարի վանքը, ՀՀՅՍ, հտ. 5, ՊԷրուլթ, 1974, Էջ 91-123. Նույնի, Դադիվանք, ՀՀՅՍ, հտ. 8, ՊԷրուլթ, 1980, Էջ 7-54. Նույնի, Խաթրավանք-Խաթրավանք, «Հայկագետն հայագիտական հանդես», հտ. 10, ՊԷրուլթ, 1982-1984, Էջ 21-50. Մ. Ասրատյան, Арцахская школа армянской архитектуры. Факты и фальсификации, ԼՀԳ, 1989, թ. 9, Էջ 3-15:

⁶⁰ Մ. Հարաթյան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Երեւան, 1992:

նպատակով Մ. Հասրաթյանը հետազոտել է երկրամասի կարեւորագույն վանքերն ու Խաչենի իշխանական դղյակները, նշել հայկական ճարտարապետության մեջ այս դպրոցի առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները:

Արցախի քաղաքացիական ճարտարապետության ուրույն բնագավառ հանդիսացող իշխանական եւ մելիքական դղյակ-ապարանքների մանրամասն հետազոտությամբ է զբաղվել ճարտարապետ Արտակ Ղուլյանը: Հետազոտողը հանգամանալից ուսումնասիրել է Ներքին Խաչենի գահերեց իշխան Հասան-Ջալալի ապարանքի ճարտարապետությունը, դրանց մանրամասները⁶¹: Ավելի ուշ, առանձին հուշարձանների օրինակով, հեղինակն անդրադարձել է նաեւ դրանց զարգացումը հանդիսացող ուշմիջնադարյան մելիքական ապարանքների քննությունը⁶²: Դրանց առավել խորը եւ համապարփակ ուսումնասիրությունների արդյունքում լույս է տեսնում Ա. Ղուլյանի հեղինակած «Արցախի եւ Սյունիքի մելիքական ապարանքները» աշխատությունը: Գրքում ճարտարապետ-հետազոտողը մանրամասն դիտարկում է դրանց ստեղծման ընթացքը, բացահայտում ճարտարապետական-հորինվածքային առանձնահատկությունները, ձեւաստեղծման ու ծագումնաբանական հնարավոր ուղիները, ցույց տալիս ճարտարապետական զուգահեռները⁶³:

Արցախյան գոյապայքարի առաջին իսկ օրերից, ի թիվս հրատապ այլ խնդիրների, հրամայական դարձավ պատմական տարածքների հուշարձանների համակողմանի ուսումնասիրումը: Սանձագերծված ակտիվ ռազմական գործողությունների ավարտից անմիջապես հետո որոշ ուսումնասիրողներ ձեռնամուխ եղան ազատագրված Արցախի հնությունների նորովի ուսումնասիրմանը:

1990-ականներին այդօրինակ գործողությունների ակտիվ մասնակից է դառնում նաեւ հնագետ Յակոբ Սիմոնյանը: Նրա գլխավորած գիտարշավների արդյունքում ուսումնասիրվեցին բուն Արցախի եւ նրան հարող շրջանների հայկական բնակավայրերը, պատմական հուշարձանները, որոնք վավերագրվել են, չափագրվել, իսկ արձանագրությունները՝ արտանկարվել եւ վերծանվել: Ավելի քան տասնհինգ տարի տեւած հետա-

⁶¹ Տե՛ս Ա. Ղուլյան, Խաչենի իշխանական ապարանքը, ԼՅԳ, 1984, թ. 3, էջ 51-57:

⁶² Տե՛ս Ա. Ղուլյան, Արցախի պալատական ճարտարապետության երկու հուշարձան, ԼՅԳ, 1982, թ. 10, էջ 65-70. Ա. Ղուլյան, Ռ. Աբգարյան, Արցախի Քաղաքատեղ բերդավանք, ՊԲՀ, 1988, թ. 1, էջ 147-162:

⁶³ Տե՛ս Ա. Ղուլյան, Արցախի եւ Սյունիքի մելիքական ապարանքները, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գ. 4, Երեւան, 2001:

գոտուլթյունների արդյունքում ուսումնասիրվեց շուրջ 1500 հուշարձան, համակողմանի վավերագրվեցին նախկինում հայտնի պահպանված բոլոր հուշարձանները, հայտնաբերվեցին նորերը⁶⁴:

Առանձին ուսումնասիրութայն առարկա դարձան Դադիվանքի արձանագրությունները: Վերընթերցվեցին տասնյակ վիմագրեր, հայտնաբերվեցին վիմական նոր արձանագրություններ: Կատարված աշխատանքների արդյունքում Դադիվանքից հայտնի արձանագրությունների թիվը 65-ից հասավ շուրջ երկու հարյուրի⁶⁵: Գիտարշավի մասնակիցների կողմից Դադիվանքի տարբեր հատվածներում կատարած կարճատեւ պեղումները նոր լույս սփռեցին վանքի պատմութայնը վերաբերող տարբեր հարցերի վրա:

Հ. Սիմոնյանի գլխավորութայմբ 1993 թ. մանրամասն հետազոտվեցին նաեւ Խաչենի իշխանութայն աշխարհիկ եւ հոգեւոր տարբեր կառույցներ: Ուսումնասիրվեց եւ չափագրվեց Թարթառ գետի աջակողմում գտնվող Ս. Աստվածածին եկեղեցին (Կուսանաց անապատ), գետի ձախափնյա շրջանում հայտնաբերվեց Մարդաղոնյաց Ս. Նշանը, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեց Հանդաբերդի վանական համալիրը:

Գիտարշավի արդյունքների եւ Արցախի պատմամշակութային առանձին հուշարձանների ուսումնասիրութայնը նվիրված մի շարք դիտարկումներ ամփոփված են ինչպես Հ. Սիմոնյանի, այնպես էլ գիտարշավի մյուս անդամների հեղինակած մի շարք հոդվածներում⁶⁶:

Խաչենի իշխանութայն տարածքի միջնադարյան հուշարձանների, եւ առհասարակ, Արցախի պատմամշակութային ժառանգութայն ուսումնասիրման գործում կարեւոր են Համլետ Պետրոսյանի կատարած հետազո-

⁶⁴ Տէն Հ. Սիմոնյան, Հ. Սանամյան, Ա. Գնունի, Արցախի եւ ազատագրված տարածքների 1990-2005թթ. հնագիտական հետազոտութայնությունների հիմնական արդյունքները, Երեւան, 2007, էջ 6: Հ. Սիմոնյան, Զարվաճառի հուշարձանները, «Բնօրրան», 1998, թ. 1-2, էջ 31-37:

⁶⁵ Տէն անդ:

⁶⁶ Տէն Հ. Սիմոնյան, Հայաստանում քրիստոնեութայն տարածումը վավերագրող հուշարձաններ Արցախում, «Գիտութայն եւ տեխնիկա», 1998, թ. 7-9, էջ 10-14: Հ. Սիմոնյան, Հ. Սանամյան, Հանդաբերդի վանական համալիրը, ՀՀ-ում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտութայնությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, գեկուցումների թեգեր, Երեւան, 1996, էջ 71-73: Հ. Սիմոնյան, Վերածված Ծիծեռնավանքը, «Հուշարձան», թ. 3, Երեւան, 2005, էջ 58-62: Հ. Սիմոնյան, Հ. Սանամյան, Վանքասարի հուշարձանները, «Հուշարձան», թ. 3, Երեւան, 2005, էջ 159-178: Հ. Սանամյան, Դադիվանքի կառուցապատման փուլերն ըստ շինարարական շերտագրութայն, Հայ գրերի գյուտի եւ Ամարասի դպրոցի հիմնադրման 1600-ամյակին նվիրված կրթական միջազգային գիտաժողով, գեկուցումների թեգեր, Երեւան, 2005, էջ 150-155:

տուլթյունները: Վերջին տարիներին հնագետը մեծածավալ պեղումներ է իրականացրել Արցախի տարբեր շրջաններում: Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո՝ 1995 թ., նրա եւ ԱրՊՀ-ի ռեկտոր Լ. Եպիսկոպոսյանի ջանքերով ստեղծվեց ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի եւ Արցախի պետական համալսարանի միացյալ հնագիտական արշավախումբը, որը նույն տարում հետախուզեց մի շարք բազմաշերտ հուշարձաններ⁶⁷: Արդեն հաջորդ տարի սկսվեցին դրանցից մեկի՝ բրոնզից մինչեւ ուշ միջնադարը մշակութային շերտեր ներառող Քարաբլուրի բնակատեղիի հետախուզական պեղումները⁶⁸:

Առանձնահատուկ են Վերին Խաչենի՝ Ծարի իշխանության հոգեւոր կենտրոն, Հանդաբերդի վանքի պեղումները, որոնց արդյունքները կարեւոր նշանակություն ունեն Խաչենի իշխանության պատմության եւ մշակույթի տարբեր հարցերի լուսաբանման համար: Վանքի պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութերն ու նորահայտ վիմագրերը նոր տվյալներ են հաղորդում ընդհանրապես Խաչենի իշխանության, եւ մասնավորապես Վերին Խաչենի Ծար գավառի պատմության եւ մշակույթի վերաբերյալ⁶⁹:

Արժեքավոր են նաեւ Խաչենի հարավային ծայրամասում գտնվող միջնադարյան բնակատեղիի պեղումները՝ կատարված Շուշի քաղաքի մերձակայքում: Դրանց կարեւորությունը մեծ է հատկապես Շուշիի հիմնադրման եւ նրա շրջակայքում եղած բնակավայրերի գոյության, դրանց ժամանակագրության ուսումնասիրման տեսանկյունից⁷⁰:

2007 թ., Դաղիվանքի վանական համալիրի միանավ եկեղեցու տարածքում վերականգնման աշխատանքների շրջանակներում Հ. Պետրոսյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեցին պեղման աշխատանքներ:

Գիտնականի ուսումնասիրությունների կիզակետում են նաեւ միջ-

⁶⁷ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Հնագիտական հետազոտություններն Արցախում, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան եւ ապագան», միջազգային գիտաժողով, զեկուլցումների հիմնադրույթներ, Երեւան, 2007, էջ 425-433:

⁶⁸ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Լ. Եպիսկոպոսյան, Յու. Ասրյան, Վ. Սաֆարյան, Վ. Բալայան, Վ. Հովսեփյան, Հետախուզական պեղումներ Արցախի Քարաբլուր հնավայրում, «Հին Հայաստանի մշակույթ», թ. 11, հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուլցումների հիմնադրույթներ, Երեւան, 1998, էջ 53-54:

⁶⁹ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը եւ նրա պեղումները, Երեւան, 2009:

⁷⁰ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Ն. Ենգիբարյան, Վ. Սաֆարյան, Մ. Տիտանյան, Շուշիի 2005 թ. պեղումները, «Հին Հայաստանի մշակույթ», թ. 14, նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երեւան, 2008, էջ 239-246:

նազարյան քարակոթողները: Արցախի խաչքարային արվեստի մի շարք հարցերի հետազոտմանն են նվիրված Հ. Պետրոսյանի հեղինակած տարբեր հոդվածները⁷¹, որոնցում ուսումնասիրողը մանրամասն քննություն է առել խաչքարային մշակույթի՝ արցախյան դպրոցին հատուկ պատկերաքանդակները, տվել դրանց մեկնաբանությունը:

Արցախի պատմամշակութային հուշարձանների, պատմական Արցախ նահանգի տարբեր գավառների, դրանց աշխարհագրական սահմանների եւ առանձին բնակավայրերի ուսումնասիրման եւ տեղորոշման խնդիրներին է անդրադարձել պատմաբան Սլավա Սարգսյանը: Երկար տարիներ աշխատելով հուշարձանների պահպանության եւ ուսումնասիրման ոլորտում՝ գիտնականը բազմիցս առիթ է ունեցել անձամբ այցելելու Արցախի տարբեր բնակավայրեր, ուսումնասիրելու բազմաթիվ հուշարձաններ: Ծնունդով արցախցի հետազոտողը (Ասկերանի շրջանի Խնապատ գյուղից) լավ ծանոթ լինելով հուշարձանների գտնվելու վայրին եւ տեղանքին, կարողացել է անձամբ այցելել բնության տարբեր անկյուններում ծվարած պատմաճարտարապետական համալիրներ եւ կատարել դրանց ուսումնասիրությունները:

Ս. Սարգսյանի գիտական հետաքրքրությունների սահմանները բավականին լայն են՝ առանձին հուշարձանների ուսումնասիրություններից մինչեւ պատմական վարչատարածքային բաժանումների հետազոտում: Գիտնականի երկարամյա ուսումնասիրությունների արդյունք են նրա առանձին հոդվածներն ու գրքույկները, որոնցում մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկյունից, առավել կարեւոր են հատկապես Խաչենի բերդամրոցներին վերաբերող հետազոտությունները՝ ներկայացնելով դրանց տեղադրությունը, անվանումներին վերաբերող մի շարք դիտարկումներ⁷²: Ուսումնասիրությունների շրջանակներում ներկայացվել են նաեւ նորահայտ բազմաթիվ ամրոցներ:

⁷¹ Տնւ Գ. Պետրոսյան, Новонайденный хачкар из Арчадзора, ԼՀԳ, 1991, թ. 4, էջ 147-152. Նույնի, К интерпретации группы сюжетных рельефов на хачкарах Арцаха, ՊԲՀ, 1997, թ. 2, էջ 164-171. նույնի, Դաղիվանքի ծածկագիր արձանագրությունը, «Իրան-նամե», 1998, թ. 1-3, էջ 38-40. նույնի, Յ. Օրբելին եւ Արցախի խաչքարային պատկերաքանդակի հետազոտության խնդիրը, «ՎԷՄ», 2014, թ. 2, ապրիլ-հունիս, էջ 1-14:

⁷² Տնւ Ս. Սարգսյան, Խաչենի ամրոցները, Երեւան, 2002. նույնի, Արցախ, պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, Երեւան, 1996. նույնի, Կաչաղակաբերդ, ԼՀԳ, 1990, թ. 1, էջ 41-48. նույնի, Խոխանաբերդ, նորահայտ վիմագրեր Խաղթալյանների մասին, ԼՀԳ, 1996, թ. 3, էջ 96-105. նույնի, Ջրաբերդ ամրոցը, ԱրՊՀ «Յայագիտական հանդես», 2011, թ. 2, էջ 81-93:

Արցախի հարուստ վիճազրական նյութի ուսումնասիրությունը ուր-տում կարելու է պատմաբան Ալեքսան Յակոբյանի աշխատանքները: Հրապարակում առկա է նորահայտ մի շարք վիճական արձանագրությունների նորովի քննությունը գիտնականն անդրադարձել է Ներքին Խաչենի իշխանական տան տոհմական քննություն, նրանց նստոց խոխանաբերդի, ինչպես նաև Դադիվանքի նորահայտ արձանագրության մեջ հիշատակվող Տպէլ ամրոցի տեղորոշման խնդիրներին, տարբեր հուշարձանների հետ կապված պատմական անցքերին⁷³:

Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձանների նորօրյա ուսումնասիրման բնագավառում ակտիվ գործունեություն է ծավալել նաև հնագետ Գագիկ Սարգսյանը: Վերջին տարիներին, պատմական Խաչենի մի շարք եկեղեցիների եւ վանական համալիրների վերականգնման աշխատանքներով պայմանավորված, Գ. Սարգսյանի գլխավորությամբ իրականացվել են դրանց պեղման եւ մաքրման աշխատանքներ: Դրանցից են Դադիվանքը⁷⁴, Չարեքտարի վանքը⁷⁵, Հոռեկավանքը (Գլխո վանք)⁷⁶, Զուխտակ վանք սրբատեղին⁷⁷, Մեծարանից Ս. Հակոբավանքը⁷⁸, ուսումնասիրություններ են կատարվել մի շարք այլ հուշարձաններում⁷⁹: Կա-

⁷³ Տես Ա. Յակոբյան, Յ. Սիմոնյան, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը եւ Տպէլի տեղադրության հարցը, ՊԲՀ, 1998, թ. 1-2, էջ 227-232. Ա. Յակոբյան, Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, «Հանդես ամսօրեայ», 2010, էջ 71-170. նույնի, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երևան, 2009:

⁷⁴ Տես Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Դադիվանքում 2008թ. կատարված պեղումներ եւ որոշ եզրակացություններ, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010 թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 94-112: Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Դադիվանքի գլխավոր մուտքի պեղման-մաքրման աշխատանքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012թթ., Ստեփանակերտ, 2015, էջ 133-137:

⁷⁵ Տես Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Չարեքտար գյուղի վանական համալիրի պեղումների եւ հետազոտությունների արդյունքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010 թթ., էջ 113-133:

⁷⁶ Տես Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Հոռեկավանքի պեղման-մաքրման աշխատանքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012 թթ., էջ 138-146:

⁷⁷ Տես Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, «Զուխտակ վանք» սրբատեղիի պեղման-մաքրման աշխատանքները, նշվ. աշխ., էջ 147-151:

⁷⁸ Տես աշխատանքների հաշվետվությունը, ԱՀ Զբոսաշրջության եւ պատմական միջավայրի պահպանության վարչության արխիվ:

⁷⁹ Տես Բ. Կարապետյան, Գ. Սարգսյան, Կաթողիկոսասարի մոռացված վանքը, «Բանբեր հայագիտության», 2015, թ. 2, էջ 167-169. Գ. Սարգսյան, Արցախի նորահայտ «Չորաց» եկեղեցին, նշվ. աշխ., էջ 180-188:

տարված պեղումները առաջին հնագիտական հետազոտություններն էին նշված հուշարձանների տարածքում, որոնց արդյունքում հայտնաբերված նոր վիմագրերը, քարակոթողներն ու հնագիտական նյութերը արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում ինչպես հնագիտական հետազոտության, այնպես էլ պատմամշակութային դիմագծի վերաբերյալ: Հատկապես հետաքրքրական են 2008 թ. Դադիվանքի միանավ եկեղեցում կատարված պեղումները, ինչի շնորհիվ նոր եւ հետաքրքրական տեղեկություններ ի հայտ եկան՝ կապված վանքի հիմնադրման, շինարարական փուլերի եւ գործունեության հետ:

Գ. Սարգսյանի կողմից Արցախում կատարված պատմամշակութային հուշարձանների հնագիտական, հետախուզական աշխատանքների արդյունք է «Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները» քարտեզ-ալբոմը⁸⁰: Դրանով հեղինակը փորձ է արել հնարավորինս սեղմ, ամբողջական եւ փաստարկված ներկայացնել Արցախի Հանրապետության տարածքի եկեղեցիներն ու վանքերը:

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию средневековых памятников на территории Хаченского княжества в советский и постсоветский периоды. Почти во время всего существования Советского Союза армянские ученые были лишены возможности проведения исследований в Нагорном Карабахе. Ситуация изменилась только после освобождения Арцаха, в результате чего исследование историко-культурных памятников региона получило новый импульс и качество.

SUMMARY

The article is devoted to the study of medieval monuments on the territory of Khachen principedom in the Soviet and post-Soviet period. Almost throughout the existence of the Soviet Union, Armenian scientists were deprived of the possibility of conducting researches in Nagorno-Karabakh. The situation changed only after the liberation of Artsakh, and as a result, the research of historical and cultural monuments of the region obtained a new impulse and quality.

⁸⁰ Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները, Երևան, 2014:

- ԱԲՀ** - Առձեռն բառարան հայկագնեան լեզուի (Մ. Ալգերեան, Գր. Ճէլալեան), Վենետիկ, 1846 և 1865
- ԱԺ** - Արեւելագիտական ժողովածու, Երեւան
- ԱԻ** - Արեւելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԱՀ** - Ազգագրական հանդէս (խմբ.՝ Ե. Լալայեան), հ. 1-26, Շուշի/Թիֆլիս, 1896-1916
- ԱՅՏ** - Աստվածաբանության ֆակուլտետի տարեգիրք, Երեւան
- ԲԵՀ** - Բանքեր Երեւանի համալսարանի, Երեւան
- ԲՀ** - Բանքեր հայագիտության, Երեւան
- ԲՀԱ** - Բանքեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան
- ԲՄ** - Բանքեր Մատենադարանի, Երեւան
- ԳԱԹ** - Գրականության և արվեստի թանգարան, Երեւան
- ԳԻ** - Մանուկ Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԳՀՃ** - Գեորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), Ս. Էջմիածին
- ԴԱՆ** - Դաշտային ազգագրական նյութեր
- ԴՀՊ** - Դիւան հայոց պատմութեան (խմբ.՝ Գ. Աղանեանց), հ. 1-13, Թիֆլիս, 1893-1917
- ԴՀՎ** - Դիվան հայ վիճագրության, Երեւան
- Ե(Լ)Ժ** - Երկերի (լիակատար) ժողովածու
- ԵՊԿ** - Երեւանի պետական կոնսերվատորիա
- ԵՊՀ** - Երեւանի պետական համալսարան
- ԷԱԺ** - Էմինյան ազգագրական ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խալաթյանց, Կ. Կոստանյան), հ. 1-9, Մոսկվա, 1901-1913
- ԷՊԱԹ** - Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան
- ԼԻ** - Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան
- ՀԱ** - Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա
- ՀԱԱ** - Հայաստանի ազգային արխիվ, Երեւան
- ՀԱԲ** - Հայերեն արմատական բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-4, Երեւան, 1971-1979
- ՀԱԲՆ** - Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, Երեւան
- ՀԱԲՈ** - Հայոց անձնանունների բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-5, Երեւան, 1942-1962
- ՀԱԹ** - Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Սարդարապատ
- ՀԱԻ** - Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ՀԱՊ** - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երեւան
- ՀԲԲ** - Հայերեն բացատրական բառարան (Սո. Մալխայանց), հ. 1-4, Երեւան, 1944-1945
- ՀԺՀ** - Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երեւան
- ՀՀ** - Հայագիտական հանդէս, Երեւան
- ՀՀ ԳԱԱ** - Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երեւան
- ՀՀՀ** - «Հասկ» հայագիտական հանդէս, Այթիլիաս
- ՀՀՀԾ** - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երեւան
- ՀՀՀՍ** - Հայկագեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ
- ՀՀՄ** - Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՄԾ** - Հին Հայաստանի մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՑ** - Հայագիտության հարցեր, Երեւան
- ՀՀՇՏԲ** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (Թ. Խ. Հակոբյան, Սո. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան), հ. 1-5, Երեւան, 1986-2001
- ՀՊԹ** - Հայաստանի Պատմության թանգարան, Երեւան
- ՀՊՀ** - Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, Երեւան
- ՀՊՀՑ** - Հայոց պատմության հարցեր, Երեւան
- ՀՊՄՀ** - Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Երեւան
- ՀՍՀ** - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1-13, Երեւան, 1974-1987
- ՀՏ** - «Հուշարձան» տարեգիրք, Երեւան
- ՄԱ** - Մերձավոր Արեւելք, Երեւան
- ՄԱԵԺ** - Մերձավոր և Միջին Արեւելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երեւան
- ՄՀ** - Մատենագիրք Հայոց, Այթիլիաս

- ՄՄ** - Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Երևան
- ՄՊՎ** - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան
- ՄՅՀԶ** - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՆՀԲ** - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմէլեան, Մ. Աւգերեան), հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837
- ՆՀԺՊ** - Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, Երևան
- ՇՀՀԿ** - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատանքներ, Գյումրի
- ՊԲՀ** - Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան
- ՊԻ** - Պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան
- ՊՄ** - «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան
- ՎՀԵՊ** - Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, Երևան
- ՎՀՀ** - «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան
- ՅԶՄՄ** - Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՔՀ** - Քրիստոնյա Հայաստան, Ս. Էջմիածին
- ՔՀՀ** - «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002
- ՕԱՀՀՄ** - Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Երևան
- ԱԳՎ** - Армянский гуманитарный вестник, Ереван
- АО** - Археологические открытия, Москва
- АПА** - Археологические памятники Армении, Ереван
- АРА** - Археологические раскопки в Армении, Ереван
- ВВ** - Византийский временник, Ленинград-Москва
- ВДИ** - Вестник древней истории, Москва
- ВЕУ** - Вестник Ереванского университета, Ереван
- ВОН** - Вестник общественных наук, Ереван
- ДВ** - Древний Восток, Ереван
- ДКА** - Древнейшая культура Армении, Ереван
- ИАЭ** - Институт археологии и этнографии, ИАН РА, Ереван
- ИАН** - Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, Ереван
- ИФЖ** - Историко-филологический журнал, Ереван
- КБС** - Кавказско-ближневосточный сборник, Тбилиси
- КВ** - Кавказ и Византия, Ереван
- КДА** - Культура древней Армении, Ереван
- КСИА** - Краткие сообщения института археологии, Москва
- КСИИМК** - Краткие сообщения института истории материальной культуры, Москва
- МАК** - Материалы по археологии Кавказа, Москва
- МИАН** - Материалы по истории армянского народа, Ереван
- МНМ** - Мифы народов мира, Москва (ред. С. А. Токарев), 1991-1992
- НАА** - Национальный архив Армении, Ереван
- СА** - Советская археология, Москва
- СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа, т. 1-46, Тифлис, 1881-1915
- СЭ** - Советская этнография, Москва
- ХВ** - Христианский Восток, Санкт-Петербург
- AJNES** - Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan
- AS** - Anatolian Studies, Cambridge
- AW** - Antike Welt, Mainz am Rhein
- BAR** - British Archaeological Reports, International Series, Oxford
- САН** - Cambridge Ancient History, Cambridge
- IC** - Iran and the Caucasus, Leiden
- JANER** - Journal of Ancient Near Eastern Religions, Leiden
- JAOS** - Journal of American Oriental Society, Michigan
- JAS** - Journal of Armenian Studies, Belmont
- JSAS** - Journal of the Society for Armenian Studies, Fresno
- MDOG** - Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
- OrCh** - Oriens Christianus, Leipzig
- PO** - Patrologia Orientalis, Paris-Brepols
- RÉArm** - Revue des études arméniennes, Paris
- SMEA** - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma